

Moral i ekonomija

Tribuljak, Dunja

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Economics in Osijek / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:145:684794>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-20**

Repository / Repozitorij:

[EFOS REPOSITORY - Repository of the Faculty of Economics in Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Ekonomski fakultet u Osijeku

Preddiplomski studij Menadžment

Dunja Tribuljak

MORAL I EKONOMIJA

Završni rad

Osijek, 2020.

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Ekonomski fakultet u Osijeku
Preddiplomski studij Menadžment

Dunja Tribuljak
MORAL I EKONOMIJA

Završni rad

Kolegij: Vođenje i ekonomski razvitak

JMBAG: 00102222772

e-mail: dtribuljak@efos.hr

Mentor: prof. dr. sc. Đula Borožan

Osijek, 2020.

Josip Juraj Strossmayer University of Osijek
Faculty of Economics in Osijek
Undergraduate Study Management

Dunja Tribuljak

MORALITY AND ECONOMICS

Final paper

Osijek, 2020.

**IZJAVA
O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI,
PRAVU PRIJENOSA INTELJEKTUALNOG VLASNIŠTVA,
SUGLASNOSTI ZA OBJAVU U INSTITUCIJSKIM REPOZITORIJIMA
I ISTOVJETNOSTI DIGITALNE I TISKANE VERZIJE RADA**

1. Kojom izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da je završni (navesti vrstu rada: završni / diplomski / specijalistički / doktorski) rad isključivo rezultat osobnoga rada koji se temelji na mojim istraživanjima i oslanja se na objavljenu literaturu. Potvrđujem poštivanje nepovredivosti autorstva te točno citiranje radova drugih autora i referiranje na njih.
2. Kojom izjavljujem da je Ekonomski fakultet u Osijeku, bez naknade u vremenski i teritorijalno neograničenom opsegu, nositelj svih prava intelektualnoga vlasništva u odnosu na navedeni rad pod licencom *Creative Commons Imenovanje – Nekomercijalno – Dijeli pod istim uvjetima 3.0 Hrvatska*.
3. Kojom izjavljujem da sam suglasan/suglasna da se trajno pohrani i objavi moj rad u institucijskom digitalnom repozitoriju Ekonomskoga fakulteta u Osijeku, repozitoriju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku te javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15).
4. izjavljujem da sam autor/autorica predanog rada i da je sadržaj predane elektroničke datoteke u potpunosti istovjetan sa dovršenom tiskanom verzijom rada predanom u svrhu obrane istog.

Ime i prezime studenta/studentice: DUNJA TRIBULJAK

JMBAG: 00102222772

OIB: 72390642977

e-mail za kontakt: dunja.tribuljak@gmail.com

Naziv studija: MENADŽMENT

Naslov rada: MORAL I EKONOMIJA

Mentor/mentorica rada: prof. dr. sc. ĐULA BOROZAN

U Osijeku, 3. rujan 2020. godine

Potpis D. Tribuljak

Moral i ekonomija

SAŽETAK

Postoje mnoge rasprave o odnosu ekonomije i morala koji su se počeli udaljavati u 18. stoljeću kada se ekonomija počela proučavati odvojeno od moralne filozofije. Unatoč raspravama, poznato je da ekonomske prakse i pravila ipak počivaju na određenim moralnim i etičkim kodeksima. U radu će se proučavati pojam moralne ekonomije koja predstavlja suprotnost tradicionalnoj ekonomiji. Moralna ekonomija se bazira na jednakosti i pravednosti, dok je tradicionalna ekonomija fokusirana na ostvarenje potreba i želja društva. U radu će se također istražiti odnos između morala i gospodarskoga rasta, te objasniti vezu koja postoji između njih. Generalno, cilj rada je dublje istražiti odnos ekonomije i morala, kao i pojam moralne ekonomije koji je mnogima i dalje nepoznat.

Ključne riječi: etika, ekonomija, moralna ekonomija, tržište, tradicionalna ekonomija

Morality and Economics

ABSTRACT

There are many discussions about the relationship between economics and morality that began to recede in the 18th century when economics began to be studied separately from moral philosophy. Despite debates, it is well known that economic practices and rules nevertheless rest on certain moral and ethical codes. Furthermore, the paper will study the notion of moral economy, which presents the opposite of traditional economy. Moral economy is based on equality and justice, while traditional economy is focused on meeting the needs and desires of society. The paper will also explore the relationship between morality and economic growth, and explain the relationship that exists between them. In general, the aim of the paper is to explore more deeply the relationship between economics and morality, as well as the notion of moral economics, which is still unknown to many.

Keywords: ethics, economics, moral economy, market, traditional economy

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Metodologija rada	2
3. Moralna ekonomija – polazna objašnjenja i koncepti	3
3.1. Moral i ekonomija – objašnjenje pojmova.....	8
3.2. O definiciji moralne ekonomije	11
3.3. Usporedba tržišne i moralne ekonomije	11
3.4. Povijest moralne ekonomije.....	15
4. Moral i ekonomski rast.....	19
5. Zaključak	26
Literatura	27

1. Uvod

Ekonomija je do otprilike 18. stoljeća smatrana dijelom moralne filozofije kada se počela razdvajati na tržišnu i moralnu ekonomiju koje su poznate danas. Iako mnogi smatraju da su ekonomija i moral međusobno neovisni, činjenica je da ekonomija ne bi mogla u potpunosti postojati bez određenih moralnih i etičkih vrijednosti. U radu će se pobliže proučiti pojam moralne ekonomije, kao i odnos etike i ekonomije koje su se počele sve više udaljavati u 18. stoljeću. Mnoge ekonomiste i sociologe, poput E. P. Thompsona, Y. Shionoye, J. Alveya i ostalih, je zanimao odnos ekonomije i morala. Još je i A. Smith u svojim djelima *Bogatstvo naroda* i *Teorija moralnih osjećaja* razmatrao način na koji moral utječe na ekonomiju, i obrnuto. Također, napraviti će se usporedba između tržišne i moralne ekonomije kako bi se bolje uvidjele njihove međusobne razlike. Moralna ekonomija se, među ostalim, bazira na pravednoj raspodjeli i poštenju. S druge strane, u tržišnoj ekonomiji glavni fokus leži na što većem zadovoljenju potreba pojedinaca, unatoč njihovim nezasitnim željama.

U radu će se također razmotriti povezanost morala i gospodarskog rasta, te način na koji ta dva pojma utječu jedan na drugoga.

Iako je odnos ekonomije i etike istraživao, u današnje vrijeme ipak ne postoji velik broj članaka i istraživanja na tu temu, posebice kada je riječ o Hrvatskoj. Prema tome, cilj ovog rada je podublje istražiti pojam moralne ekonomije i mogućnosti koje ona donosi, kao i usporediti istu s postojećom tržišnom ekonomijom. Istražiti će se sami početci moralne ekonomije, kao i različita mišljenja ekonomista i sociologa na tu temu. Također, u radu će se promatrati, kako je već navedeno, način na koji ekonomski rast utječe na moral, i obrnuto.

2. Metodologija rada

Glavni izvor podataka za završni rad su bili razni članci i knjige o odnosu ekonomije i morala i moralnoj ekonomiji koje su napisali razni ekonomisti i sociolozi. Jedna od poteškoća koja se javila pri pisanju ovog rada je manjak literature na hrvatskom jeziku, tako da su u radu korišteni isključivo knjige i članci na engleskom jeziku. Iako o odnosu ekonomije i morala postoji mnogo članaka, literatura o moralnoj ekonomiji je vrlo siromašna. Nadalje, čak i u literaturi u čijem je naslovu pojam moralne ekonomije, isti se rijetko objasni ili definira. Nekoliko primjera koji su u radu navedeni su pronađeni u člancima i knjigama koji su navedeni u literaturi.

Cilj rada je podublje objasniti odnos morala i ekonomije o kojem se često raspravlja, te objasniti pojam moralne ekonomije na što jasniji i detaljniji način. U radu se analizira povijest moralne ekonomije, te se vrši usporedba moralne i tradicionalne ekonomije. Također, promatra se povezanost gospodarskog rasta i morala.

U ovom završnom radu su korištene povijesna metoda i metoda kompilacije. Korištenje povijesne metode je omogućilo praćenje razvoja moralne ekonomije, od početnih koncepata i pojmova koji se vežu uz Aristotela, pa do današnjih saznanja objedinjenih u radovima E. P. Thompsona, J. G. Carrieria i drugih. Povijesna metoda je kombinirana s metodom kompilacije jer su saznanja o razvoju moralne ekonomije preuzeta iz radova eminentnih teoretičara te grane ekonomije.

Naravno, izuzev navedenih metoda korištene su i druge znanstvene metode, poput deduktivne metode pomoću koje su se u radu iznosile činjenice i saznanja o moralnoj ekonomiji. Također, pomoću deduktivne metode razmatrali su se i budući događaji vezani uz gospodarski rast i moral. Korištenjem metoda analize i klasifikacije omogućeno je detaljnije objašnjavanje pojmova morala i ekonomije, kako bi posljedično pojam moralne ekonomije bio jasniji. Metoda deskripcije je također korištena kako bi se kroz opisivanje i primjere, pojmovi i situacije bolje objasnili.

Među ostalim metodama, koristila se i metoda kompilacije kojom su iznesena mišljenja i istraživanja drugih autora o moralu i ekonomiji, te o odnosu gospodarskog rasta i morala.

3. Moralna ekonomija – polazna objašnjenja i koncepti

Ekonomija je do otprilike 18. stoljeća smatrana dijelom moralne filozofije. U nekom trenutku, današnja ekonomija se odvojila od moralnih znanosti te donekle i od samog morala. Prema J. Alveyu (1999:53), postoje dva glavna razloga zašto se ekonomija uopće odvojila od moralnosti. Prvi razlog je vezan uz to da su prirodne znanosti počele rasti i razvijati se, te su posljedično smatrane vrlo uspješnima. Kako bi ekonomija postala privlačnija, počela se povezivati s prirodnim znanostima, ponajprije s matematikom, te se počela sve više udaljavati od moralnih znanosti. Drugo, tijekom vremena ekonomska znanost je prihvatila pozitivizam koji isključuje moralna pitanja iz same znanosti. Određeni znanstvenici poput Alveya i Shionoye argumentiraju da je upravo to pretvaranje ekonomije u znanost uzrokovalo njezin raskol s moralom. Suvremena ekonomija je u potpunosti prihvatila taj prekid, te je ekonomska teorija viđena kao znanost koja analizira i objašnjava mehanizme ekonomskih procesa. Nadalje, smatraju da iako su etika i moral bitni sami po sebi, ne bi trebali biti uzimani u obzir kod ekonomskih istraživanja. Shodno tome, mnogi ekonomisti "bi se složili da je tvrdnja o ekonomskoj teoriji bez vrijednosti ključna za uspostavljanje znanstvene prirode discipline. Pozitivna, 'bez-vrijednosna' ekonomija, u smislu da se ne oslanja na određeni skup vrijednosnih prosudbi ili na bilo koji filozofski ili psihološki okvir općenito se smatra idealnom" (Alvey, 1999:53-54).

Tijekom godina, provela su se mnoga istraživanja vezana uz temu ekonomije i morala. Jedno od istraživanja je eksperiment *Inhibira li studij ekonomije suradnju?* („Does studying economics inhibit cooperation?“), koji su 1993. proveli Frank, Gilovich i Regan, a koje je Alvey naveo u svome radu, u kojem se promatralo jesu li ljudi općenito skloniji grupnom radu i suradnji ili individualnom radu. Otkriveno je da je velika većina ispitanika zainteresiranija za grupni i zajednički rad, osim studenata s prve godine ekonomije. Potonji su pokazali da su manje kooperativni, manje zainteresirani za grupni rad, te da su koncept poštenja smatrali donekle stranim. Zanimljiva je izjava Hausmana i McPhersona koji tvrde, prema istom izvoru, da se čini kako proučavanje ekonomije može učiniti ljude sebičnijima. Nadalje, Frank, Gilovich i Regan (Alvey, 1999:54) su saznali da su studenti ekonomije uglavnom vođeni samo-interesom, te da su razlike u željama za suradnjom uzrokovane upravo proučavanjem ekonomije.

Kao što je spomenuto na početku poglavlja, na europskim sveučilištima 17. stoljeća ekonomija se uglavnom proučavala kao dio moralne filozofije. Do sada, jedna grupa se

izdvaja iz dosadašnjeg razvoja ekonomije, a to su 'pamfleteri' ili kasnije nazvani merkantilisti. "Oni su obično bili poslovni ljudi koji su htjeli utjecati na vladine politike. Kao što je dobro poznato, cilj merkantilista je bio povećati vlastito bogatstvo i bogatstvo svoje nacije kroz ekstenzivno korištenje vladinih intervencija" (Alvey,1999:55). Galbraith (Alvey,1999:55) argumentira da je upravo merkantilizam obilježio 'prekid' ekonomije s moralnim načelima. U doba merkantilista, ekonomija se i dalje proučavala u sklopu moralne filozofije. Međutim, ekonomska znanost se polako odvajala od tog pristupa, te je počela 'bježati' od moralnih i etičkih načela.

Adam Smith (1723.-1790.) je bio škotski ekonomist, filozof i autor. Često se smatra 'ocem ekonomije' zbog svog velikog doprinosa istoj. Mnogi ekonomisti smatraju da je suvremena ekonomija započela kada je 1776.g. Smith objavio svoje djelo *Bogatstvo naroda*. Jedan od razloga tome je da smatraju da je to djelo zaključilo razdvajanje ekonomije od morala, teologije, filozofije... Mnogi pozitivisti¹ uzimaju Smitha kao jednog od njih iako često zaboravljaju njegovo djelo koje prethodi *Bogatstvu naroda*. *Teorija moralnih osjećaja* predstavlja uvid u ekonomske okvire i određene specifične ekonomske teme, ali i govori o moralnom sistemu unutar kojega bi se ekonomija trebala odvijati. U knjizi, Smith predstavlja određene vrijednosti koje je smatrao važnima, poput razboritosti, temperamenta, stalnosti, budnosti i čvrstine. Bitno je napomenuti da čak i u *Teoriji moralnih osjećaja*, Smith naglašava da je akumulacija kapitala (koja je jedna od glavnih tema u *Bogatstvu naroda*) unutar moralnog okvira. Dakle, unatoč određenim mišljenjima, Smith je i dalje obraćao veliku pozornost na moral u ekonomiji, kako ističe Alvey (1999:58). "Ekonomski rast je sam intimno povezan s moralnošću; to je vidljivo u oboje moralnim efektima i u moralnim preduvjetima rasta" (Alvey,1999:57). Smith u djelima analizira i definira moralni okvir kako bi kritizirao određene postupke i pojave u tržišnoj ekonomiji. Prema J. Alveyu (1999:58), *Bogatstvo naroda* je jedno od najsnažnijih moralnih kritika današnjeg društva.

Mnogi postavljaju pitanje: Zašto bi ekonomija morala biti povezana s etikom i moralom? J.B.Wight (2015:3) tvrdi da se odgovor krije u tome što predmet proučavanja ekonomije uključuje pojedince i njihovo donošenje odluka unutar društvene okoline. Odluke u ekonomiji su često uzrokovane društvenim pojavama i odnosima koji se odvijaju, te određenim normama i vrijednostima društva. Odnos ekonomije i etike se može prikazati na slijedećem primjeru (Wight, 2015:7): kada bi pojedincu reklo da osmogodišnje dijete može puno bolje ući u rudnik od odrasle osobe, te da će ako radi 14 h na dan značajno povisiti produktivnost

¹ Pozitivizam je smjer u filozofiji koji sve zasniva na činjenicama.

rudnika, bi li pojedinac pristao na to da zaposli to dijete? Većina ljudi na to ne može ni pomisliti zbog svojih moralnih i etičkih vrijednosti. Bez obzira na ekonomsku prednost koju bi to uzrokovalo, ljudi su ipak spriječeni postupiti na taj način zbog drugih važnih faktora. Ukratko, kod odlučivanja i određivanja ekonomskih praksi i pravila, ljudi se često nesvjesno baziraju na određenim etičkim i moralnim kodeksima. J. B. Wight (2015:11) opisuje da je etika u ekonomiji analogna pravljenju sendviča. Ponuda i potražnja predstavljaju bazu u obliku kruha, a samo-interes je meso. Naposljetku, ljudska socijalizacija na kojoj počivaju moral i etika je majoneza koja zaokružuje pravljenje sendviča. Suh sendvič bez umaka je neukusan i težak za progutati. Uključivanje etike u ekonomiju će ljudima pomoći kritičnije razmišljati, te će ih pripremiti bolje za život.

J. B. Wight (2015:6) objašnjava da iako ljudi često imaju dojam da su ekonomske transakcije i događaji uzrokovani i motivirani isključivo samo-interesom pojedinaca, ipak je značajan broj interakcija dublji od same sebičnosti ljudi. Etika je bitan dio ekonomije, i na pozitivan i negativan način. Mnogi ekonomisti bi puno bolje razumjeli ekonomiju da poznaju određene etičke i moralne teorije. "Proučavanje etike u ekonomiji nudi besplatno razumijevanje skrivenih struja i plima koje također pokreću aktere na komercijalnoj pozornici – radnike, dobavljače, menadžere i kupce. Etika pruža institucionalni okvir unutar kojega se odvija ekonomska aktivnost" (Wight, 2015:6-7).

Moralna ekonomija pruža uvid u rad tržišta i njegov pozitivni i negativni utjecaj na pojedince i društvo. Također djeluje kao svojevrsni 'podsjetnik' kako društvo i tržište ne bi funkcioniralo bez kreativnosti i marljivosti pojedinaca koji sudjeluju na njemu, kao i moralnih i etičkih kodeksa. K. Polanyi (1886.-1964.) (Bolton, Laaser, 2013:517) upozorava posljedice tretiranja ljudi poput robe, tj. posljedice zanemarivanja vrijednosti ljudskog rada i utjecaj toga na materijalnu, psihološku i socijalnu dobrobit. "Pristup moralnoj ekonomiji nudi analitički okvir koji okuplja pojedince, institucije i njihove prakse pod liberalnim kapitalizmom i istražuje dinamičke pomake i obrasce tih veza i interakcija" (Bolton, Laaser, 2013:517). Ekonomske prakse su često promatrane kao kompleksne, isprepletene normama, te da se ponašaju na način da žele promijeniti postojeće moralne i etičke vrijednosti. Međutim, ljudi bi ih mogli promatrati na način da preko njih ispunjavaju svoje ekonomske i socijalne obveze prema drugima.

J. G. Carrier (2018:30) objašnjava da se moralna ekonomska aktivnost događa i pomaže u reproduciranju odnosa u kojima su sudionici postali dužni jedni drugima na temelju prošlih transakcija. To znači da je ta aktivnost motivirana i bazirana na odnosima između sudionika

tih transakcija. Kao što je već objašnjeno, neoklasična ekonomska aktivnost se javlja između sudionika koji su međusobno neovisni, te su zainteresirani samo za objekt transakcije. Neoklasična ekonomska aktivnost može se najbolje opisati sljedećom izjavom Adama Smitha: "Daj mi ono što ja želim, a ti ćeš dobiti ono što ti želiš" (Carrier, 2018:30). Jedina dužnost koja se javlja u neoklasičnoj ekonomskoj aktivnosti je da kada je jednom započela, transakcija se mora dovršiti. To znači da kupac mora platiti, a prodavač mora isporučiti. Ovaj tip aktivnosti je motiviran vlastitim željama i potrebama sudionika, koje ne zanimaju puno potrebe i želje osobe s kojom sudjeluju u transakciji. Moralna ekonomija je, naravno, ona ekonomija u kojoj moralna ekonomska aktivnost prevladava. S druge strane, neoklasična ekonomija je ekonomija u kojoj prevladava neoklasična ekonomska aktivnost. Neki dijelovi ekonomije se smatraju većinski moralnima, kao npr. kućanstvo, koje se smatra ključnim dijelom ekonomije u globalu. Članovi kućanstva najvjerojatnije imaju dugu povijest transakcija, te se može reći da su stvorili mrežu obveza i dužnosti jedni prema drugima.

Drugi primjer moralne ekonomije je primjer u vezi kojeg se ljudi često iznenade iako je vrlo logično: to su uslužne djelatnosti. Kada se djelatnici neprestano susreću s istim ljudima i kupcima, neizbježno je stvaranje socijalnih odnosa. Naravno, moguće je da poslodavci strogo "rutiniziraju" posao te se na taj način izbjegne stvaranje nekog dubljeg odnosa s kupcima, te posljedično moralne ekonomske aktivnosti. J. G. Carrier (2018:31) je to predstavio na vlastitom primjeru: zadnjih 15 godina kupuje namirnice u istoj prodavaonici, vlasnik i zaposlenici se nisu promijenili u tih 15 godina; znači tamo su otkad je g. Carrier tamo počeo dolaziti. Da je trgovina češće mijenjala vlasnika ili zaposlene ili da je pak g. Carrier češće odlazio u druge trgovine ili da se odselio, odnos između njega i zaposlenih se ne bi razvio. Shodno tome, ne bi se stvorila mreža transakcija. Također, da zaposleni ne rade tamo toliko dugo, vjerojatno se ne bi ni između njih stvorio odnos te osjećaj međusobne obveze. Kao što je rekao D. Miller (Carrier, 2018:31), kako bi cjelokupna ekonomija funkcionirala, potrebne su i moralne i neoklasične ekonomske aktivnosti.

Bitno je napomenuti da je potreban širi socijalni i ekonomski kontekst kako bi se povećala mogućnost za moralnom ekonomskom aktivnošću. Na primjer, ako je osoba jako ambiciozna i odlučna poboljšati svoju poziciju u poduzeću, manje će biti socijalna sa kolegama na poslu, te se neće razviti međusobne transakcije. "U društvima, fazama života ili ekonomskim okolnostima u kojima ljudi često mijenjaju lokaciju posla ili posao, povijesti transakcija bile bi prilično kratke, a međusobne obveze bi imale relativno male šanse pojavljivanja" (Carrier, 2018:31).

Cilj darovanja je učvršćivanje veze između sudionika. U tradicionalnim kapitalnim društvima se smatra da kada osoba daje dar nekome, daje mu dio sebe. „Međutim, ispostavlja se da se nikad ne računa samo misao – novčana vrijednost predmeta ipak dolazi u obzir“ (Keane, 2019:4-5). Istraživanja pokazuju kako ljudi pažljivo analiziraju cijenu poklona koji kupuju. Smatra se da je preskup poklon pretjeran, a da je prejeftin poklon neprimjeren. Iako je ideja dara davanje dijela sebe, darivatelji su poklone uglavnom prisiljeni izabirati među robom koja je ponuđena na tržištu. Stoga, košulja koju je darivatelj kupio se ne razlikuje ništa više od druge košulje koja je proizvedena u istoj tvornici. Kako bi se košulja, tj. poklon personalizirao, skida se cijena i košulja se zamata u ukrasni papir. Na taj način, uspostavlja se simbolična veza između darivatelja i poklona, a prema tome i između darivatelja i primatelja.

U 19. stoljeću, Amerikanci su u velikoj mjeri razdvajali privatni od poslovnog života. Smatrali su da su poslovne norme i etika vođene osobnim interesom i racionalnom kalkulacijom, te da nepovoljno utječu na neformalno i privatno okruženje. U suprotnosti s profesionalnim okruženjem, privatno okruženje je bilo vođeno kršćanskim vrijednostima poput nesebičnosti i suosjećanja. Kako bi se ta dva svijeta odvojila, tj. kako se u domu ne bi osjetio „loš“ utjecaj tržišta, razvijene su mnoge preventivne prakse. Kao najčešći i najbliži primjer je taj da roditelji nisu raspravljali o novcu pred djecom. Kao što W. Keane (2019:6) objašnjava, pristup moralne ekonomije teži prihvatanju da su ekonomska i moralna dimenzija ljudskog života suštinski različite, da je prva „štetna“, te se zbog toga treba kontrolirati njihov odnos. Tretira etički život i ekonomiju kao dvije različite sfere koje funkcioniraju na temelju sasvim različitih načela, od kojih je jedno racionalno i učinkovito, odgovara ljudskim potrebama i željama. Drugo je neracionalno i neučinkovito te slijedi odrednice koje su nametnute ljudima od strane društva, te na taj način ograničava ostvarenje stvarnih želja i potreba ljudi. Time služi ostvarivanju određenih društvenih interesa, a ne za ostvarenje pojedinačnih želja. Poneki ekonomisti, poput Keanea i Carrieria, smatraju da bi se sve ekonomije trebale bazirati na moralnoj ekonomiji. U najmanju ruku, sve ekonomije razlikuju dobro i loše, visoko i nisko, pravedno i nepravedno, pa tako i tržišna ekonomija. „Shodno tome, držanje stava da porast tržišne kulture nužno potkopava moralni teren sprječava nas da se istinski bavimo složenošću odnosa između ta dva pojma, kao i složenošću društvenih problema koji su u pitanju“ (Keane, 2019:6).

Većina definicija etike uključuju određenu razinu samo-svijesti. Radnja se obično ne smatra u potpunosti etičkom ako se dogodi spontano ili ako su uključene osobe nesvjesne njenog značenja. „Prema tome, ono što se događa u socijalnim interakcijama igra ključnu

posredničku ulogu između domena emocionalnih i kognitivnih procesa, s jedne strane, a s druge strane, javnog svijeta normi, pravila i koncepata“ (Keane, 2019:9). Važnost socijalnih interakcija je u tome da one pomažu shvatiti načine kako socijalne norme utječu ili ne utječu na ponašanje. Nadalje, preko socijalnih interakcija uviđa se kako se norme moralne ekonomije i ponašanja pojedinaca isprepliću.

3.1. Moral i ekonomija – objašnjenje pojmova

Kako bi pojam moralne ekonomije bio što jasniji, objasniti će se riječi od kojih je taj pojam nastao: ekonomija i moral. Riječ ekonomija potiče od grčkih riječi za kuću i upravljanje, u širem smislu od riječi kućanstvo. Nadalje, njeno značenje je bilo povezano sa vođenjem, upravljanjem, redom i uređenjem. Shvaćanje ekonomije u povijesti je u velikoj mjeri bilo povezano sa normama poljoprivrednog društva. Aristotel (384.pr.Kr.-322.pr.Kr.) je ekonomiju svrstao kao jednu od tri domene u praktičnoj filozofiji zajedno sa politikom i etikom. Međutim, ekonomija je bila znatno manje objašnjena i razrađena od druge dvije domene, te je ovisila o objašnjenjima drugih dviju domena, politike i etike. Također, u Aristotelovo doba, ostvarivanje profita i naplaćivanje kamata se nije smatralo dijelom ekonomije već je ekonomija pripadala krugu društvenih normi, te još nije djelovala kao autonomna sfera ljudskog djelovanja.

Ekonomija se može promatrati kao znanost koja promiče postizanje blagostanja osobe preko materijalnih stvari. Generalno gledano, dijeli se na tri dijela ili tri branše: ekonomska statika, ekonomska dinamika i ekonomska sociologija, koja se još naziva i institucionalnom ekonomijom. "Osnovna paradigma mainstream ekonomije je kroz klasičnu i neoklasičnu ekonomiju objasniti ekonomski proces i mehanizam preko kojeg se postiže maksimalizacija proizvodnje i korisnosti pod danim preferencijama, tehnologijom i fiksnom količinom resursa (ekonomska statika), i pod promjenom uvjeta ovih egzogenih čimbenika (ekonomska dinamika)" (Shionoya,2005:42). U usporedbi sa ekonomskom statikom koja je fokusirana na statičku ravnotežu sa danim preferencijama i tehnologijom, ekonomska dinamika promatra tehnološke inovacije, dok socijalna ekonomija promatra promjene u institucijama. Može se zaključiti da je glavni zadatak ekonomije promatranje odnosa između blagostanja i sreće pojedinaca, ali i dobara, resursa i institucija kao činitelja koji doprinose tom blagostanju.

Karl Polanyi (1886.-1964.) je ekonomiju podijelio na formalistički i supstancijalistički pogled. Za formalistički pogled se može reći da je dominantno shvaćanje ekonomije od strane ne samo znanstvenika nego i opće populacije. Poznatije je pod nazivom neoklasična

ekonomija. U Britaniji se javlja u 18. stoljeću kada se tzv. „ekonomski“ dio života nije odvajao od ostatka života pojedinaca. Potkraj stoljeća, škotski prosvjetitelji su izglasali razdvajanje ekonomskog od socijalnog života. Odvajanje je trebalo spriječiti tzv. „kvarenje“ socijalnog aspekta života, tj. prijateljskih i obiteljskih odnosa, od strane ekonomskog života. Adam Smith (1723.-1790.), koji je bio jedan od članova škotskog prosvjetiteljstva, je tvrdio da se aktivnosti ljudi u ekonomskom smislu ne bi trebale miješati sa osjećajima.

Formalistički pogled se zasniva na ljudima koji imaju mnoštvo potreba. Može biti objašnjen na slijedeći način: pojedinci ulaze na tržište gdje se suočavaju sa velikim izborom stvari za prodaju koje mogu zadovoljiti njihove potrebe. Pojedinci zatim odlučuju koju stvar im se isplati kupiti sa svotom novca kojom raspolažu. Bitno je napomenuti da se podrazumijeva da ljudi imaju ograničenu količinu novca, ali neograničene želje. Jedino imaginarne osobe imaju dovoljno novca da kupe apsolutno sve stvari koje bi zadovoljile sve njihove potrebe. "Ako formalistički pogled pristupa ekonomiji u okviru toga kako se stvari dogode – osobe koje raspodjeljuju svoje ograničene resurse između alternativnih ciljeva – supstancijalistički pogled se bavi s time što se dogodi. To je proizvodnja stvari i njihova cirkulacija kako se kreću od točke proizvodnje do točke potrošnje" (Carrier,2018:21). Nadalje, može se reći da formalistički pristup promatra kako se odluka donosi i to odluke koje se odnose na širok raspon stvari, iako se ipak najčešće radi o tržišnim odlukama. S druge strane, supstancijalistički proučava skupine aktivnosti i veze kroz koje prolaze stvari koje zadovoljavaju želje pojedinaca. Također, za razliku od formalističkoga, supstancijalistički pogled ne pretpostavlja kako bi ljudi mogli razmišljati ili reagirati. Prednost toga se pokazuje u tome da se može analitički razdvojiti ekonomija i ekonomska aktivnost na jednu stranu, te vrijednosti koje motiviraju ljude na drugu. Na taj način, može se uvidjeti njihov odnos na jasan i izričit način.

Moral je ujedno i evaluativni i deskriptivni pojam. Evaluativni u smislu da ocjenjuje kada je određeni postupak ispravan, pravilan, pravedan. Moralna evaluacija se zasniva na određenim moralnim vrijednostima, npr. dobar protiv lošeg, ispravno protiv neispravnog predstavljaju neke od glavnih moralnih vrijednosti. Iako u društvu postoje i druge vrste vrijednosti, poput estetskih, ekonomskih itd., moralne vrijednosti se ipak drže donekle važnijima od ostalih. Naime, moralne vrijednosti moraju biti univerzalne dok su druge uglavnom subjektivne. Y. Shionoya (2005:23) je to objasnio na primjeru estetskih vrijednosti, npr. kada ljudi raspravljaju o djelima Picassa i Moneta njihov izbor je baziran na njihovom osobnom dojmu. Naravno, bitno je napomenuti da to ne znači da određene druge vrijednosti nemaju nikakvu

društvenu vrijednost. Nadalje, deskriptivni opis morala se odnosi na bilo koji postupak osobe koja je motivirana nekim višim, boljim, transcendentalnim ciljem. "Ono što vrijednost čini transcendentnom jest to što ona nije jednostavno utilitaristička, već je povezana s onim što ta osoba vidi kao bolji svijet, bilo da je zamišljeno u budućnosti ili zapamćeno iz prošlosti" (Carrier, 2018:22). Kao objašnjenje pojmova transcendentalno i utilitaristički može se reći da se transcendentalno odnosi na nešto više, bolje, važnije, nešto što je motivirano važnim socijalnim ciljevima, dok utilitaristički podrazumijeva potrebu za nečim što je više korisno nego privlačno, nešto što je motivirano samo-interesom.

James G. Carrier (2018:23) je smatrao da se ono što je "moralno" najčešće odnosi samo na vrijednost čina, ali se ne razmatra sadržaj istog. Sve što je potrebno je da osoba smatra nešto dobrim i pozitivnim, te je prema tome motivirana ponašati se na način koji je sukladan tome. Drugo, nazivanje nečega moralnim najčešće znači opravdavanje toga na način da se pokazuje da je čin motiviran nečim transcendentalnim (višim), a ne nečim površnim i sebičnim. Na primjer, ako seljak ukrade kruh pomoću kojega želi nahraniti svoju djecu, on može reći da je taj čin moralan jer je motiviran nečim transcendentalnim. Prema tom objašnjenju moralnosti, taj čin je opravdan jer pravo na objekt (kruh) ima osoba kojoj će taj objekt pomoći na način da ublažava neku vrstu nužne potrebe (glad).

Osim prethodno objašnjenog viđenja morala, postoji drugo objašnjenje koje se rjeđe koristi, ali je sličnije shvaćanju morala E. P. Thompsona (1924.-1993.). U tom objašnjenju, umjesto na vrijednostima, pozornost je na dužnostima koje proizlaze iz socijalnih interakcija pojedinaca. Najčešće takve dužnosti su one koje braća i sestre imaju jedni prema drugima, obveze koje susjedi imaju ili pak obaveze koje suradnici imaju jedni prema drugima. E. Durkheim (Carrier, 2018:23) je istaknuo te dužnosti kada je rekao da se različite grupe u društvima visoke podjele rada povezuju jedna za drugu u svrhu međusobne suradnje kako bi opstale. Nazvati radnju moralnom u ovom smislu znači istaknuti ne samo obavezu koju ona izriče, već i njezinu osnovu, odnos između aktera i nekog drugog. Bitno je pripaziti da pri određivanju *moralnog*, često se podrazumijevaju vrijednosti koje pojedinci odobravaju ili za koje misle da ih trebaju odobravati. Često se ne objašnjava koje su točno to vrijednosti, kao ni razlog zašto ih se treba smatrati moralnim. "To znači da se možemo umotati u toplinu morala bez potrebe da ispituje ono s čime se slažemo, što osiromašuje proučavanje ujedno i ekonomije i ljudskih vrijednosti" (Carrier, 2018:32).

3.2. O definiciji moralne ekonomije

Pojam i koncept moralne ekonomije se koristi još od početka 1900.-ih godina od strane akademika i intelektualaca. Unatoč tome, pojam moralne ekonomije i dalje nije u potpunosti definiran. Razlog tome je što veliki broj znanstvenika pojam *Moralna ekonomija* opisuje i objašnjava na vlastiti način, te je zbog toga teško odrediti jednu sažetu definiciju. „Kao što se često događa kad fraza postane brzo popularna, moralna ekonomija sve više postaje simbol koji treba prizivati, a ne pojam sa konkretnim značenjem“ (Carrier, 2018:19). Nadalje, u djelima o moralnoj ekonomiji ili u djelima u kojima se moralna ekonomija spominje, pojam iste često nije definiran. „Možda autori tih knjiga i članaka vjeruju da je izraz *Moralna ekonomija* sam po sebi razumljiv ili da ga ne trebamo gledati dalje od kombinacije „morala“ sa svim njegovim konotacijama o dobrom ponašanju ili društvenim vrijednostima, sa riječju „ekonomija“ s pretpostavkama o kapitalizmu slobodnog tržišta kao normi“ (Mauritz, 2014:37). Jasna i specifična definicija bi bila poželjna kako bi se olakšalo razumijevanje čitatelju, te kako bi se izbjegle pogrešne interpretacije pojma.

3.3. Usporedba tržišne i moralne ekonomije

Moralna ekonomija je ekonomija bazirana na jednakosti, pravednosti i dobroti, za razliku od tržišne ekonomije koja se ne obazire nužno na te osobine. Nadalje, za moralnu ekonomiju se može reći da je bazirana na vezi između ekonomske aktivnosti i kulturnih normi. Aktivnost u moralnoj ekonomiji se temelji na odnosu između posrednika koji su postali međusobno ovisni i dužni na temelju prošlih transakcija. S druge strane, aktivnost u tržišnoj ekonomiji se odvija između posrednika koji su neovisni jedan o drugome i jedino su zainteresirani za objekt transakcije. U knjizi *Tržišta, planiranje i moralna ekonomija*, Stabile i Kozak (2012.g.) se u prvom poglavlju posebno fokusiraju na predstavljanje razlika između tržišne i moralne ekonomije. Posljednjih godina u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD), protivnici tržišne ekonomije naglašavaju njena nemoralna ponašanja i stres koji uzrokuje društvu. Kao prijedlog novog načina vođenja ekonomije su izabrali moralnu ekonomiju. Progresivni pokret, jedan od najglasnijih u protivljenju protiv tržišne ekonomije, se zalaže za mijenjanje tržišne moralnom ekonomijom. U toj moralnoj ekonomiji, smatra se da je upravljanje i planiranje vlade nužno kako bi se svima osigurao sigurniji i bolji život.

Progresivni pokret je nastao kao odgovor na brojne ekonomske i političke sile koje su izašle na vidjelo u SAD-u na početku stoljeća. Neke od najočitijih su rast velikih korporacija, sindikati, razvoj novih tehnologija, rast u ekspanzivnoj fazi poslovnih ciklusa itd. Kao što je u radu već rečeno, tržišna ekonomija se smatrala nemoralnom, te su progresivci moralnom ekonomijom htjeli zaštititi najniže slojeve društva od nezaposlenosti i niskih primanja. Prema Stabileu i Kozaku (2012:8), moralna ekonomija je ona u kojoj se ekonomske odluke donose kroz planiranje imajući na umu ono što je ispravno i pravedno kako bi se postigla socijalna pravda. Planiranje predstavljaju kao ključni dio moralne ekonomije jer njeni zagovornici vjeruju da je ljudska mudrost bazirana na međusobnim obvezama na temelju kojih se donose kolektivne odluke o tome što je potrebno u društvu, te kako bi se izbjegle recesije.

Primjer planiranja u moralnoj ekonomiji se može prikazati na primjeru obitelji, koji su opisali Stabile i Kozak (2012:7-8). Sve teorije i razmišljanja o moralnoj ekonomiji mogu se svesti na jednu tvrdnju, a to je da se smatra da se cijela ekonomija treba ponašati kao obitelj, bez tržišnih odnosa kupnje i prodaje. Stabile i Kozak opisuju planiranje obiteljske večere. Jedan član ugošćuje ostale u svojem domu, što znači da je taj član uglavnom zadužen za jelo, u najmanju ruku za glavno jelo. Ostali članovi obitelji donose ostalu potrebnu hranu i piće, poput deserta i vina. Pošto se radi o obitelji, pretpostavlja se da članovi znaju preferencije jedni drugih kada se radi o hrani i piću što znači da će se servirati hrana koja odgovara međusobnim ukusima. Odluke koje se trebaju donijeti vezano za večeru su bazirane na moralnoj ekonomiji, te su članovi obitelji motivirani ljubavlju i privrženosti. Može se dogoditi da neki član obitelji ne pomaže ili ne sudjeluje na neki način, već samo promatra kako ostali rade. U tom slučaju, ostali članovi obitelji znaju dovoljno tog pojedinca da mu kažu u čemu je problem, te da se isto ne ponovi ili da jednostavno dobroćudno prešute. Nadalje, može se dogoditi da nema dovoljno hrane, pa da članovi podjele ostatke jedni s drugima. Ili npr. da se jela koja su ponuđena ne svide određenim članovima, te se odluči da se idući put ista neće posluživati. Odluke koje se donose oko večere mogu biti donesene od strane svih članova ili samo od strane odabrane većine. Pitanje na koje zagovornici moralne ekonomije trebaju pronaći odgovor je kako se odnos koji postoji u obitelji može odraziti na ekonomiju u globalu.

Centralna pretpostavka na kojoj počiva tržišna ekonomija je oskudica, tj. na tome da ljudi nemaju dovoljno resursa kako bi proizveli baš sve što žele imati. Zbog te oskudice, ljudi su prisiljeni pažljivo računati kako iskoristiti resurse koje imaju kako bi na najbolji način zadovoljili barem određene potrebe koje se pojavljuju. "Zagovornici tržišta tvrde da je tržišna

ekonomija izvanredan način donošenja odluka o tome što proizvoditi s našim ograničenim resursima, ostavljajući pojedincima ili organizacijama spremnost i sposobnost da kupuju ili prodaju i po tržišnim cijenama raspodjeljuju robu i usluge" (Stabile, Kozak,2012:2). Proizvodnja je ubrzana i poboljšana podjelom rada putem koje se pojedinci i organizacije surađuju kako bi na najbolji način proizveli dobra i usluge. Konkurencija je jedna od temeljnih stvari na kojima je tržišna ekonomija bazirana. Konkurenti se bore čiji će proizvod biti najkvalitetniji i najprivlačniji, ali i čija će cijena biti najjeftinija jer jeftinije cijene privlače više potrošača. Osim konkurencije, u tržišnoj ekonomiji je bitna i suradnja s kupcima i potrošačima kako bi se osiguralo da će uopće doći do prodaje. Te suradnje su nužne jer daju dublji uvid u želje i potrebe potrošača. "Tržišno gospodarstvo koristi novčane poticaje i konkurenciju kako bi organiziralo redosljed društvenih prioriteta o tome što proizvesti, kako to proizvesti i tko dobiva proizvedeno" (Stabile, Kozak,2012:2).

Kako bi tržište poslovalo na optimalan način, moraju postojati određena institucionalna pravila i odredbe, kako ističu Stabile i Kozak (2012:2-3). Iako zagovornici tržišne ekonomije nisu za uplitanje države u ekonomiju, smatraju da bi država ipak do određene mjere trebala kontrolirati rad tržišta. Vlade bi trebale osigurati zakone i odredbe koje štite vlasnička prava, provođenje tih zakona i ugovora koji su napravljeni na temelju istih. Također, vlade trebaju eliminirati beskrupulozno ponašanje među elementima tržišne ekonomije. Nadalje, zagovornici tržišta smatraju da ljudi bolje odgovaraju na tržišne poticaje, nego na moralna pravila (Stabile, Kozak,2012:3). To objašnjavaju na način da su pojedinci vođeni samo-interesom i zadovoljavanjem vlastitih potreba. Međutim, kako bi proizvodi i usluge bili privlačni na tržištu te se na koncu i prodali, ipak je potrebno gledati na potrebe drugih ljudi, tj. potrošača. Može se reći da je samo-interes saldo želje za zaradom, te želje za zadovoljenjem potreba kupaca. Postoje razni poticaji koje tržište koristi kako bi se privukli potrošači. Oni se razlikuju od tržišta do tržišta. Međutim, poticaji neće funkcionirati ako su sudionici nemoralni i nepošteni. Zato je bitno postojanje zakona i propisa kako bi se varanja minimizirala, a tržište nastavilo poslovati. Jedna bitna napomena kod tržišne ekonomije je da vrlo visoko vrednuje inovacije (Stabile, Kozak,2012:3). Kada je neko poduzeće etablirano na tržištu i ostvaruje redovite prihode, kako bi počelo zarađivati još više, potrebne su određene inovacije. Inovacija može biti, primjerice, uvođenje novog proizvoda, nalaženje načina kako proizvoditi proizvod na jeftiniji način, prodaja proizvoda po jeftinijoj cijeni i slično. U svakom slučaju, poduzeća ne mogu opstati na tržištu bez promjena.

Vraćajući se na primjer obitelji i moralne ekonomije, zagovornici moralne ekonomije smatraju da je potrebno 'transformirati' cijelu ekonomiju u moralnu ekonomiju nalik na obitelj (Stabile, Kozak, 2012:8). Međutim, važno je naglasiti da su odnosi i uvjeti u tržišnoj ekonomiji puno grublji i suroviji od istih u moralnoj ekonomiji. Kako bi se uspjelo u tome, smatraju da je najbolje najprije dopustiti poduzećima da dosegnu nacionalnu ili čak globalnu razinu preko operacija tržišne ekonomije. Nakon toga bi društvo te poslove i poduzeća na neki način trebalo transformirati u moralnu ekonomiju. Prema Stabileu i Kozaku (2012:8) ovaj pristup, koji je po uzoru na Marxa, propagiraju i mnogi progresivci danas zalažući se za nacionalizaciju postojeće industrije koja bi trebala voditi ka moralnoj ekonomiji. Shodno tome, moralna i tržišna ekonomija bi trebale funkcionirati zavisno jedna od druge.

Upravo suprotno, drugi dio zagovornika se zalaže za ekonomiju koja je spoj moralne i tržišne, tj. svojevrsno ujedinjenje tih dviju ekonomija (Stabile, Kozak, 2012:9). Smatraju da je manjak planiranja u tržišnim aktivnostima dokaz da se država reguliranjima i ograničenjima treba više uključiti u rad tržišta. Njihov stav leži na dvije pretpostavke: smatraju da je vladino ponašanje ipak moralnije od poslovnog ponašanja, te da osobe kojima vlada pomaže prepoznaju obvezu da se trebaju ponašati moralno. "Zagovornici moralne ekonomije vjeruju da su ljudi dobri i da će socijalne institucije moralne ekonomije automatski potaći moralno ponašanje, bez da se istražuje opravdanost njihovih pretpostavki" (Stabile, Kozak, 2012:9).

U moralnoj ekonomiji, rizik nemoralnog ponašanja se naziva moralni rizik (engl. moral hazard). On se javlja kada osoba ima slobodu da se ponaša nemoralno, npr. kada je osoba na neki način zaštićena od donošenja loših odluka. Rizik se očituje u tome da ta osoba neće toliko obraćati pozornost na upozorenja i paziti na svoje postupke kako bi izbjegla nemoralno ponašanje jer su posljedice njenih loših odluka zaštićene ograničenjem. Dakle, ta osoba nema potrebe ponašati se odgovorno i obzirno. Ako vlada uvede određena ograničenja i regulacije na tržište, njegovi članovi više neće osjećati potrebu da se sami štite. S druge strane, zagovornici tržišne ekonomije smatraju da vladino uplitanje nije poželjno jer postoji moralni rizik da će zbog neodgovornog ponašanja državni programi biti neuspješni, a skupocjeni. "Tržišne aktivnosti mogu uključivati nemoralno ponašanje od strane poslodavaca. Ali uplitanje vlade da zamijeni tržišta moralom i planiranjem može jednostavno zamijeniti jedan oblik moralnog rizika drugim" (Stabile, Kozak, 2012:9). Moralna ekonomija zahtjeva da svi sudionici dijele zajedničko razumijevanje moralnog, te razmišljanje da je međusobno pomaganje jedan od glavnih ciljeva društvu. U suprotnom može se dogoditi da osobe koje dobiju pomoć ne poduzmu odgovarajuće korake da tu pomoć učine nepotrebnom. Tržišna

ekonomija nema tu brigu jer je svaki sudionik odgovoran sam za sebe, te sam podnosi rizike. "Mješovita ekonomija koja kombinira morale i tržišta, pokušavajući igrati dvije uloge, umjesto toga može niti jednu ulogu igrati uvjerljivo" (Stabile, Kozak, 2012:9).

3.4. Povijest moralne ekonomije

U antičko doba, ideja moralne ekonomije se tek počinjala istraživati². Platon (427. pr. Kr.-347. pr. Kr.), na primjer, nije preferirao tržišnu ekonomiju zbog ljudi koji su samo htjeli ostvariti profit. Smatrao je stvaranje bogatstva ne ide u korist stvaranju učinkovitog društva koje je bazirano na vrlinama. Aristotel (384. pr. Kr.-322. pr. Kr.) je također preferirao moralnu ekonomiju, ali je ipak istaknuo određene tržišne aktivnosti koje su potrebne i poželjne kako bi ljudi zadovoljili osnovne potrebe. S druge strane, neke aktivnosti su po njegovom mišljenju bile nepoželjne jer su bile fokusirane isključivo na profit i bogatstvo. S obzirom da se ekonomija još nije u potpunosti formirala u antičko doba, potreba za definiranjem moralne ekonomije kao takve tada još nije postojala. Tek nakon srednjeg vijeka, na zemlju se počelo gledati kao na ekonomski faktor iz moralne perspektive za razliku od perspektive profitabilnosti. Kroz 17. i 18. stoljeće ekonomski procesi i pojave su bili nerazdvojni od društvenih normi i vrijednosti. Drugim riječima, ekonomije se smatrala dijelom moralne znanosti tj. filozofije. Razvojem ekonomije kao znanosti, na kraju 18. stoljeća je postajalo sve vidljivije da se ekonomija odmiče od društvenih vrijednosti. Kameralisti i fiziokrati 18. stoljeća su smatrali trgovinu i nacionalno računovodstvo značajnim dimenzijama ekonomije. Time su Aristotelov moral i kućanstvo maknuli na sam kraj razgovora.

Sam pojam *moralne ekonomije* se prvo javlja sredinom 18. stoljeća, kada se moral odvojio od ekonomije. Ujedinjenje dvaju pojmova je "pružilo pomirenje dviju sfera ljudskog djelovanja" (Götz, 2015:149). Unatoč tome što je branio tržišnu ekonomiju, Adam Smith (1723.-1790.) je u djelu koje prethodi *Bogatstvu naroda*, kako je u radu već prethodno spomenuto, iznosio pretpostavke kako su ljudi razvili moralno ponašanje. *Teorija moralnih osjećaja* iznosi i definiciju moralne ekonomije: "Svi članovi ljudskih društava trebaju jedni druge za pomoć i podložni su međusobnim ozljedama. Tamo gdje je potrebna pomoć primljena iz ljubavi, iz zahvalnosti, iz prijateljstva, iz poštovanja, društvo cvijeta i veseli se. Svi različiti članovi povezani su sklopovima ljubavi i naklonosti i kao da su privučeni zajedničkim središtem

² Pregled razvoja moralne ekonomije do 18. stoljeća baziran na radu *Moral economy and it's conceptual history and analytical prospects* (2015.) Norberta Götz-a.

dobrobiti" (Stabile, Kozak, 2012:5). Smatrao je da moralna ekonomija mora biti bazirana na ljubavi, te da svaka osoba mora mariti za svaku osobu. Međutim, iako je pisao o moralnoj ekonomiji, stvarnost je bila drukčija. U svijetu koji je sve više rastao i razvijao se, te postajao sve industrijaliziraniji i urbaniziraniji, gdje su obiteljske i prijateljske veze postajale sve napetije i udaljenije, Smith je objasnio kako je sve to uzrokovala tržišna ekonomija transakcijama i povećanim standardom života.

Autori Stabile i Kozak (2012:6) smatraju da unatoč širenju tržišnog gospodarstva, moralna ekonomija nije nestala. Umjesto toga, transformirala se u socijalizam i komunizam koji se pojavio sredinom 19. stoljeća, a čiji su poznati autori bili Karla Marx, Pierre Saint-Simone, Robert Owen i drugi.

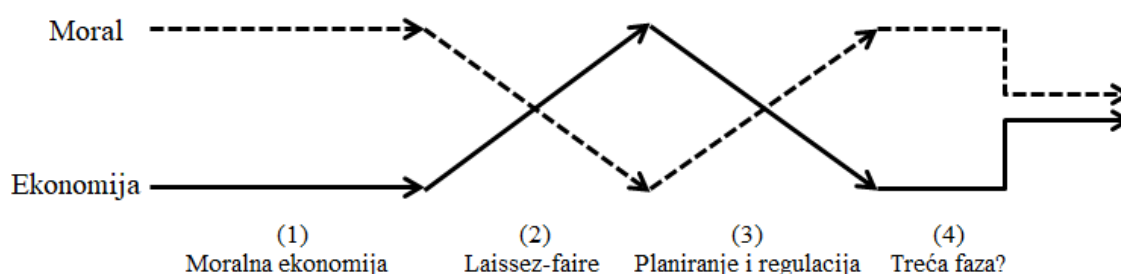
Gotovo u svakom članku ili knjizi u kojem se govori o moralnoj ekonomiji, spominje se autor E. P. Thompson (1924.-1993.). Edward Palmer Thompson je bio engleski povjesničar i autor. Vjerojatno je najpoznatiji po svojim radovima o britanskim radikalnim pokretima u 18. i 19. stoljeću. U posljednjih nekoliko desetljeća upravo je Thompson smatran začetnikom pojma moralne ekonomije (Götz, 2015:152). Njegov članak *The Making of the English Working Class* ("Začetci engleske radničke klase") iz 1971.g. je najčešći izvor literature za današnje članke i knjige o moralu i ekonomiji. U knjizi govori o generalnoj teoriji moralne ekonomije, "smještene u umovima običnih ljudi i staromodnih paternalista – ekonomiji koja je, u određenim uvjetima, opravdavala nemire zbog hrane i koja je pretkraj 18. stoljeća bila velikim dijelom zamijenjena ideologijom slobodnog tržišta" (Götz, 2015:152). Oko 30 godina poslije, Thompson je pretpostavio da se pojam moralne ekonomije najvjerojatnije pojavio u 18. stoljeću, iako se ne zna je li se pojam zaista rabio u to vrijeme. Tvrdio je da je najranije spomenut od strane Bronterre O'Briena, koji je pojam upotrijebio kao napad na tadašnju klasičnu političku ekonomiju i njenu tržišnu ideologiju. Thompson je bio zadovoljan činjenicom što je njegov članak izazvao diskusiju, te pokrenuo razmišljanja o vezi između morala i ekonomije. Zanimljivo je da je Thompson bio zabrinut jer je smatrao da je on otac pojma moralne ekonomije pa čak i unatoč činjenici da ga nije mogao patentirati. Htio je sačuvati svoju zaslugu u toj temi, te osigurati da će se njegovo ime spominjati u raspravama (Götz, 2015:153). Nadalje, naglašavao je da je njegova moralna ekonomija na istoj razini političke ekonomije, da je moralna ekonomija u istoj mjeri politička koliko i politička ekonomija. U suštini, za naziv *moralna ekonomija* odlučio se zato što je pojam političke ekonomije već postojao (Götz, 2015:153).

Kritika neoklasične i moderne ekonomske analize je ostala u središtu koncepta moralne ekonomije tijekom desetljeća. Ključni interes je odnos između društva i ekonomije. S jedne strane promatra se pred-moderno društvo u kojem je ekonomija bila uklopljena u društvo, te je bila zavisna jer služi kako bi se zadovoljile potrebe ljudi. "Pred-prodajna društva u kojima su rad i zemlja činili organsku strukturu društva imala su moralnu arhitekturu koja je uokvirila ekonomske prakse zajedničkim vrijednostima životnih prava, preraspodjele, recipročnosti i uzajamnosti" (Bolton, Laaser, 2013:511). S druge strane, tradicionalna socijalna teorija smatra da je društvo nakon industrijske revolucije odvojilo ekonomske transakcije od socijalnog života, te da je radnu snagu, zemlju i novac pretvorilo u robu. Na taj način, neke društvene norme i vrijednosti su postale unovčene, a društveni odnosi su postali metom samo-interesa pojedinaca. Osim E. P. Thompsona, važna figura u razgovoru o moralnoj ekonomiji je Karl Paul Polanyi (1886.-1964.) (Bolton, Laaser, 2013:512). On je bio austro-ugarski ekonomist, povjesničar, antropolog i sociolog. Polanyi je za razliku od mnogih ekonomista smatrao da je razdvajanje ekonomije od društva u najmanju ruku loš potez. Polanyi je odbacivao ideju da samo-regulirano tržište može postojati bez uništavanja ljudskog karaktera, rada, prirodnih resursa, okoliša i sličnog. Nadalje, naglašavao je da kako bi tržišna ekonomija bila održiva, moraju ju podupirati politička i moralna sfera društva. "Upravo ta utjelovljenost ekonomije omogućava prošlim i sadašnjim gospodarstvima da koordiniraju tržišne aktivnosti koje karakteriziraju recipročna, redistributivna i tržišna logika. Međutim, kvaliteta i intenzitet utjelovljenosti tržišta u društvo podložno je stalnoj borbi 'dvostrukog kretanja' između liberalne škole razmišljanja koja se zalaže za širenje tržišta prema odvojenoj ekonomiji, dok vlada, sindikati i radnici inzistiraju na prevlasti moralnih i društvenih obaveza i formiraju protupokret koji za cilj ima suzdržati tržišne snage" (Bolton, Laaser, 2013:512). Kao i Polanyi, Mark Granovetter je također pisao o konceptu utjelovljenosti ekonomije u društvo najviše kako bi objasnio da se ne smiju zanemariti kulturni, etički i društveni faktori u ekonomskoj teoriji (Bolton, Laaser, 2013:512). Može se reći da na mikro razini na ponašanje na tržištu utječu socijalni odnosi, a na makro razini utječu institucionalni okviri i integrirane norme i vrijednosti društva.

Na slici 1., prema Shionoyi (2005:15), prikazan je odnos ekonomije i morala tijekom povijesti. Različiti smjerovi linija pokazuju kako se odnos između njih tijekom stoljeća mijenjao, prikazano je da su moral i ekonomija u određenim razdobljima bili međusobno povezani i isprepleteniji nego u drugim razdobljima. Nakon što je ekonomska aktivnost bila ograničena u antici i srednjem vijeku, laissez-faire ekonomija je uništila tu moralnost, te

utvrdila vlastita pravila. U drugoj polovici 19. stoljeća i skoro cijelo 20. stoljeće vidljivo je kako institucije uvode ograničenja i regulacije kako bi se borile protiv nereguliranoga kapitalizma. Kao što je vidljivo na slici 1., treća faza nije poznata. Y. Shionoya (2005:16) smatra kako treća faza nije sklona ni laissez-faire politici ni planiranju. On smatra kako će doći do novog odnosa ekonomije i morala u kojemu će isti biti isprepleteni na takav način da će moralni imperativi igrati ključnu ulogu u reguliranju ekonomije, ali da će biti i dalje izvedivi u smislu ekonomske logike.

Slika 1. Ekonomija i moral u povijesnoj perspektivi (izrađeno prema: Y. Shionoya, 2005:15)

U 4. poglavlju rada prikazati će se odnos između morala i gospodarskog rasta. Promatrati će se pozitivni i negativni aspekti ekonomskog rasta, te utjecaj istoga na moralne i etičke vrijednosti društva.

4. Moral i ekonomski rast

Jedno od zanimljivih pitanja koje se javlja u raspravama o ekonomskom rastu jest: Treba li se zaista mariti i razmišljati o istome u mjeri u kojoj ljudi to rade? Naravno, nerazvijenim zemljama i zemljama u razvoju gdje i dalje vlada siromaštvo odgovor je jasan. E. Moral-Benito (2010:27) u svom radu objašnjava kako čak i u današnje vrijeme, unatoč velikom broju empirijskih istraživanja, pokretači gospodarskog rasta i dalje nisu u potpunosti razumljivi. „Ali opipljiva poboljšanja u osnovama života koja ekonomski rast čine tako važnim kada god je životni standard niži – duži životni vijek, manje bolesti, manja smrtnost novorođenčadi i pothranjenosti – uglavnom se odigravaju mnogo prije nego što dohodak per capita dosegne razinu koju uživa u današnjim naprednim industrijaliziranim ekonomijama“ (Friedman, 2006:15). Na primjer, iako Amerikanci imaju veće prihode po stanovniku, prema podacima Svjetske banke iz 2017. godine, oni niti žive puno duže niti su znatno zdraviji od Hrvata. Nadalje, često je u državama u kojima je potrebno hitno poboljšati osnovne aspekte života poput pismenosti i prehrane stanovništva, i dalje naglašavano da je visok ekonomski rast prioritet. Friedman (2006:15) smatra da se korijen problema nalazi u tome što konvencionalni pogled ljudi na ekonomski rast ne odražava širinu onoga što taj ekonomski rast donosi i njegov utjecaj na društvo.

Iako ljudi prepoznaju i uživaju u višem standardu života, u kulturama i vjerama svijeta se oduvijek naglašava kako materijalno bogatstvo ne treba biti fokus. Također, iako viši standard nosi prednosti, nosi i nedostatke. Najočitiiji i najpoznatiji je globalno zagađenje koje se javlja zbog industrijalizacije i globalizacije; tu se javlja pitanje moralnosti ekonomskoga rasta. „Gospodarski razvoj si, takoreći, zatvara oči pred ekološkim problemima. Zapravo, ne želi ih vidjeti jer se boji da bi morao usporiti svoju brzinu, da bi se morao odreći dobitaka koje brz razvoj donosi“ (Grmič, 1992:375-376). Vrijedi li toliko težiti ekonomskom rastu ako će isti dovesti u pitanje određene moralne vrijednosti? Friedman (2006:15) pokušava naći odgovor na to i neka od slijedećih pitanja: Imamo li pravo ugroziti buduće naraštaje zbog naše materijalne koristi, hoće li naglasak na ekonomski rast ili naponi da se rast postigne ugroziti naše moralne vrijednosti? Isti autor zaključuje kako se postizanje rasta ne bi trebalo odnositi samo na postizanje materijalnog bogatstva pojedinaca i država, već i na poboljšanje drugih vrijednosti, točnije socijalnih, moralnih i političkih. Ljudi će ignoriranjem etičkih vrijednosti jer ih smatraju nerelevantnima samo ubrzati probleme (Wight, 2015:7).

Ekonomski rast za većinu ljudi znači i povećanje tolerancije, više prilika, demokraciju. Čak i države koje su postigle respektabilni rast i u kojima vladaju navedene vrijednosti i dalje imaju mjesta za poboljšanja te i dalje napreduju. Države i društva trebaju konstantno težiti napretku kako ne bi počele stagnirati, a naposljetku i propadati. Često je tanka granica između slijedećih pojmova: demokracije i diktature, jednakosti i nejednakosti (Friedman, 2006:16). Prema tome, države trebaju oprezno postupati i ustrajati u promoviranju osobina koje vrednuju kako bi nastavile rasti. Poznat je citat ekonomskog povjesničara Alexandera Gerschenkrona koji kaže da „čak i dugačka demokratska povijest ne mora nužno imunizirati zemlju da postane 'demokracija bez demokrata' “ (Friedman, 2006:16). Provjereno se zna da postizanje materijalnog bogatstva ne znači da se društvo ne može vratiti na stanje primitivnosti i netolerancije. Prema tome, navođenje materijalnih prednosti naspram moralnih nedostataka, ili obrnuto, nije poželjno kada se raspravlja o ekonomskom rastu. Ekonomski rast nosi i određene moralne koristi, te kada se treba donijeti određena teška i bitna odluka, ne može se na njih ne obazirati.

Kada se govori o pozitivnoj vezi između ekonomskog rasta i socijalnog i političkog napretka, često je neobično ako se u priču uključi slučaj SAD-a, kao primjer države u kojoj se situacija može brzo okrenuti na gore s obzirom da njihov primjer prate mnoge druge države. Slučaj je izložen u radu B. M. Friedmana *The moral consequences of economic growth* (2006.), a u nastavku ovog završnog rada je sažeto izložen. Na primjer, na njihov ekonomski model koji se bazira na privatnim inicijativama i mobilnom kapitalu su se ugledale Kina i Singapur. Postavlja se pitanje zašto daljnji ekonomski rast ili stagnacija ne bi produbili socijalni i politički rast, te postigli daljnje jačanje SAD-a kao svjetske sile. Jedan od razloga je da bi se taj rast mogao pojaviti kao tzv. 'mjehurić', između dva razdoblja stagnacije. Također, u razdoblju kada je država bila prosperitetna i doživljavala rast, jedino je manji broj ljudi u njemu zaista i uživao. Iako je postojala velika ponuda poslova, isti nisu osiguravali puno mjesta za napredak te nisu bili najbolje plaćeni. „Ekonomski napredak se mora široko temeljiti ako želi proizvesti socijalni i politički napredak“ (Friedman, 2006:16).

Kada se 1990.-ih postigao ekonomski rast u SAD-u nakon skoro dva desetljeća, samo mali dio Amerikanaca je uživao u plodovima napretka. Većina obitelji su tijekom rasta nadoknađivali gubitke koji su se pojavili tijekom stagnacije, tj. tijekom protekla dva desetljeća. Čak su i uvjeti za članove srednje klase bili neizvjesni. Prema tome, može li se zaista reći da se radi o ekonomskom rastu kojemu se toliko teži? Ima smisla i da su Amerikanci u tom periodu izrazili mišljenje da iako smatraju da će se američka ekonomija

nastaviti razvijati, nisu sigurni u prilike koje se pružaju stanovnicima SAD-a te su zabrinuti za svoju financijsku budućnost. Nadalje, izrazili su da smatraju kako je 'američki san', praktički nemoguće postići. „Razočaranje koje su mnogi Amerikanci osjećali – a koje mnogi osjećaju i danas – kada ne postignu veći napredak temelji se na teškoj stvarnosti, kao i osjećaj mnogih mladih Amerikanaca da su im izgledi slabi čak i u doba kada je ekonomija jaka. Američki građani pozdravljaju američku ekonomiju, pogotovo u godinama kada napreduje, ali čak se i tada plaše da im predstoji kraj američkog sna. Oni to čine zato što u prošloj generaciji toliko njih nije uspjelo doživjeti taj san u vlastitom životu“ (Friedman, 2006:17).

Posljedice stagnacije nisu vidljive samo u ekonomskom smislu. Nije slučajnost što su baš u to doba započeli nemiri protiv imigranata koji u SAD-u nisu izbili od Drugog svjetskog rata. Nadalje, iako su sve više jačala prava afričko-američkih građana, javna oporba je prisilila povlačenje svih afirmativnih programa. Također, skupine koje se zalažu za nadmoć bijele rase su postale aktivnije i glasnije još od 1930.-ih godina. S ekonomskim rastom, svi ovi problemi su počeli nestajati. Naivno je misliti kako su se svi ti problemi javili isključivo zbog ekonomskih razloga jer su društveni problemi uzrokovani velikim nizom faktora. Međutim, također je naivno misliti kako ta dva desetljeća stagnacije nisu mnogo utjecala na građane SAD-a. Iz povijesti se može naučiti kako se u mnogim demokracijama (Njemačka, Velika Britanija itd.) situacija može naglo promijeniti na gore, iz tolerancije i jednakosti se može preći na mržnju i nepovjerenje. Nadalje, vidi se da je u razdobljima stagnacije ili opadanja kvalitete života dolazilo do rigidnosti i netolerancije, dok je u razdobljima rasta vladala jednakost, demokracija i optimizam prema budućnosti. Kao što Friedman (2006:18) objašnjava takav napredak se javlja iz više razloga, ali učinak ekonomskog rasta nasuprot učinka stagnacije je često u središtu rasprave.

Još od Adama Smitha (1723.-1790.) i Davida Humea (1711.-1776.) se raspravlja o uzročno-posljedičnoj vezi između ekonomskim pokazatelja i moralnih vrijednosti ljudi (Chen, 2016:2). Povezanost između ekonomskog rasta i poboljšanja društvenih i političkih uvjeta nije povezana samo sa SAD-om i zapadnim demokracijama. Kod zemalja koje su bile dijelom Sovjetskog saveza i Jugoslavije, a koje su otada prešle na demokraciju, također se može uočiti ta veza (Friedman, 2006:18). Nije slučajnost da su zemlje koje pokazuju visok stupanj demokracije, jednakosti i slobode također zemlje čiji su se prosječni prihodi povećali tijekom zadnjih nekoliko desetljeća. Nove demokracije su krhke demokracije jer nemaju povijesnu tradiciju na kojoj se mogu bazirati (Friedman, 2006:18). Također, nemaju ni konkretne dokaze ili postignuća koja bi dokazala legitimitet u očima stanovnika. „Gospodarski rast, ili

njegovo nepostojanje, često igra značajnu ulogu u ne samo stvaranju napretka od diktature do demokracije, već i svrgavanja demokracija novim diktaturama“ (Friedman, 2006:18).

Veća zabrinutost se javlja oko nerazvijenih država gdje se ne vidi velik ili čak nikakav gospodarski rast, najviše u Africi. J.B. Wight (2015:7) argumentira da je problem u tome što ekonomisti iz razvijenih zemalja rutinski daju savjete zemljama u razvoju. U velikom dijelu Afrike ne dolazi do poboljšanja životnih uvjeta. Dapače, u nekim dijelovima se isti čak i pogoršavaju. Institucije poput vlade bi trebale biti dobro ustanovljene i nekorumpirane kako bi uspjele zemlju dovesti do ekonomskog rasta. Međutim, kako bi se rad tih institucija poboljšao, potreban je gospodarski rast. „Ali ako je potreban ekonomski rast kako bi se te institucije učinile održivima (idu zajedno s demokratskim društvom...) pokušaj da se umjetno implantiraju u stagnantnu ekonomiju vjerojatno će se pokazati besplodnim“ (Friedman, 2006:18). Već godinama se raspravlja o manjku demokracije u Kini. Također, dovodilo se u pitanje suradnja s Kinom unatoč njenom ekonomskom rastu, upravo zbog manjka demokracije i sloboda. Ako podizanje standarda života vodi do poboljšanja društvenih i političkih institucija, te do otvaranja i demokracije, Kina će daljnim napretkom uskoro uživati veću demokraciju i slobode koje dolaze istom. Otkad je 1980.-ih Deng Xao-Ping³ počeo s uvođenjem ekonomskih reformi, kineski standard života se upeterostručio. Ne samo da se smanjila glad, povećala zaposlenost, poboljšao transport, već su se povećale slobode Kineza. Njihovo pravo donošenja vlastitih ekonomskih odluka – gdje živjeti, što raditi, što kupovati – i dalje raste.

Kada se govori o većem bogatstvu, najčešće se misli na veće plaće, veće domove, bolju hranu, bolje zdravstveno osiguranje. Nadalje, u većini država će osobe koje su smatrane bogatima manje vremena provoditi radeći, dok će im više vremena ostajati za obitelj i prijatelje. Naravno, bogatstvo se ne odnosi samo na pojedince već i na cijele države. Ako je država bogata, imat će više sredstava za uređivanje parkova, održavanje manifestacija, bolje javne ustanove itd. Sve ove prednosti su naravno materijalne prednosti. U društvu je pojedincima često teško i pomalo neugodno priznati da su fokusirani na materijalno, uglavnom zato što su učeni da postoje bitnije stvari kao što su obitelj i prijateljstvo, hobiji, religija i slično.

Zadnjih godina, život sa što manje materijalnog, tzv. 'minimalizam' postaje popularniji i privlačniji sve većem broju ljudi. On objašnjava kako ljudi posjedovanjem velikog broja stvari sami sebi stvaraju kaos u glavi, te si na taj način otežavaju život. 'Minimalizmom' ljudi smanjuju nered ne samo fizički u svome okruženju, već i mentalno u svome umu. „Čak i kad

³ Deng Xao-Ping je bio kineski političar, reformator i vođa kineske komunističke stranke.

ljudi jasno priznaju da je više više, manje je manje, a više je bolje, ekonomski rast rijetko znači jednostavno više. Dinamičan proces koji omogućava da se životni standard poveća, donosi i druge promjene. Više je više, ali više je i drugačije. Kvalitativne promjene koje prate gospodarski rast – uključujući promjene u radnom uređenju, strukturama moći, našem odnosu prema prirodnom okruženju – gotovo su uvijek stvarale otpor“ (Friedman, 2006:19).

Jedna od glavnih zabrinutosti oko ekonomskog rasta je globalno zagađenje. Zabrinutosti oko okoliša su znatno porasle, te se više ne odnose samo na zagađenost zraka i vode, već i na zabrinutost oko zagađenosti bukom, svjetlom, urbane prenapučenosti, uništenja neobnovljivih izvora energije i izumiranja vrsta. Grmič (1992:377) objašnjava da ono što otuđuje čovjeka od prirode, otuđuje čovjeka i od njega samog, zapravo mu radi o glavi. „A upravo je takav današnji općepriznati gospodarski proces, kojemu je samo stalo do gospodarskog rasta, bez obzira na posljedice za čovjeka kao i bez obzira na posljedice za okoliš, koji je čovjeku potreban za život i koji je potreban uopće svemu živom“ (Grmič, 1992:377). Posljednjih godina, sila konkurencije na svjetskim tržištima i neuređeni finansijski sustavi su nanijeli nesreće ne samo zemljama u razvoju, već i razvijenim i naprednim zemljama, i to gotovo u istoj mjeri u kojoj su donijeli mnogo prednosti. „Kao i u prošlosti, stanje onih koji su pogođeni negativno - Indonežani koji su se suočili s višim cijenama hrane kad im je valuta pala, Argentinci koji su svoju štednju blokirali kad se bankarski sustav zemlje urušio, tekstilni radnici širom svijeta u razvoju koji se ne mogu natjecati s niskim tvorničkim cijenama proizvodnje u Kini - dovela je ne samo do zahtjeva za reformom temelja gospodarskog rasta, već i do oštre opozicije“ (Friedman, 2006:20).

Jedna stvar povezuje sve protivnike ekonomskog rasta, a to je moral. Velika većina društva razumije da je jednostavno sebično potrošiti sve Zemljine resurse samo na jednu generaciju. Međutim, ako povećanje standarda života vodi društvu koje je otvorenije i tolerantnije, ne može se u potpunosti tvrditi da je ekonomski rast u suprotnosti s moralom. Rast utječe ne samo na materijalni život, već i na društveni i politički. Stav ljudi jednih prema drugima, stav društva prema društvu je drukčiji kada standard života raste od onog kada stagnira ili opada. Friedman (2006:20) objašnjava kako se u raspravama o gospodarskom rastu ne treba suočavati moralno i materijalno. Naravno, ekonomski rast generira dosta negativnih pojava, kao npr. onečišćenju okoliša i uništenju kultura. Međutim, ne može se nijekati i pozitivne nuspojave ekonomskog rasta koje su moralno korisne. Kada se ocjenjuje ekonomski rast, bitno je uzeti u obzir i negativne i pozitivne aspekte istoga.

Razumijevanje odnosa javnih politika i privatnih inicijativa je također bitno za razumijevanje gospodarskog rasta. Čest stav je da se vlada ne treba uplitati u privatne ekonomske inicijative, ponekad i u ekonomiju uopće. Prema tome, vlada bi trebala minimizirati utjecaj poreza, ograničenja ili propisa koji se odnose na rad tržišta. Pravi tempo ekonomskog rasta bi trebao biti uzrokovan tempom rada tržišta, kao agregata svih privatnih odluka. Međutim, ekonomski rast ne donosi samo povećanje prihoda, već i druge pozitivne pojave poput povećanja tolerancije, demokracije, otvorenosti – sve pojave koje tržište ne cijeni (Friedman, 2006:20). Tržište bez ikakvih ograničenja i regulacija bi vjerojatno donijelo prenisku razinu rasta, s obzirom da te 'necijenjene' pojave ipak riješavaju određene probleme. „Pozivanje vlade da odstupi dok tržište određuje naš gospodarski rast zanemaruje vitalnu ulogu javne politike: ispravna stopa gospodarskog rasta veća je od čisto tržišno određene stope, a uloga vladine politike je da je potiče“ (Friedman, 2006:21).

Naravno, jasno je da nisu samo vladine politike zaslužne za postizanje ekonomskog rasta i s time društvenog i političkog razvoja. S obzirom da gospodarski rast postiže da društvo postane otvorenije, tolerantnije, takva društva počinju sve više poticati poduzetništvo i kreativnost, te posljedično postižu veće ekonomsko blagostanje. Američkom društvu je otvorenost uvelike pridonijela rastu. Omogućili su diskriminiranim zajednicama da počnu doprinositi društvu vlastitim resursima i znanjem. Na taj način, otvorenost američkog društva je doprinijela njihovom gospodarskom napretku. Može se primijetiti da je SAD jedan od glavnih primjera koji se navodi u raspravi o vezi između ekonomskog rasta, slobode i otvorenosti države.

Kao što je u ovom poglavlju već opisano, neupitno je da su ekonomski rast i demokracija povezani. Međutim, demokratske zemlje ipak ne postižu vrhunske rezultate što se tiče ekonomskog rasta u odnosu na druge zemlje. Demokracija ponekad može biti sporna, te ne pogoduje u svakom aspektu rastu, ali povijest pokazuje da odsutnost demokracije ipak usporava ekonomski rast. Rezultat toga je stagnacija koja vodi društvo u dublju netoleranciju i neotvorenost. „Dosadašnji dokazi upućuju na to da je takav začarani krug, na primjer, u nekim afričkim zemljama, snažniji od analognog krepostnog kruga u kojem se rast i demokracija međusobno jačaju“ (Friedman, 2006:21). Bitan utjecaj na gospodarski rast ima i moralna etika društva. Kada ljudi razmišljaju čime bi se htjeli baviti, koliko štediti ili trošiti, školovati se dalje ili ne, najčešće ne odlučuju samo na temelju vlastitih osjećaja i razmišljanja, već na njih utječu i društvene norme i vrijednosti. Za poduzeća se isto ne može reći da su samo fokusirani na maksimalizaciju dobiti, iako je to u svijetu često tako predstavljeno. Bilo da pokreću

inicijative, postupaju po zakonu ili slušaju svoje potrošače, postupci poduzeća su odraz kulture čiji su dio. Sva društva razvijaju moralne norme bilo protiv nasilja, krađe, korupcije te takve norme nisu manje važne u ekonomskoj sferi. Prema tome, nije začuđujuće što su moderna društva razvila takve moralne i etičke vrijednosti koje promoviraju aspekte osobnog ponašanja koja vode produktivnosti i gospodarskom rastu. Težak rad, disciplina i osjećaj odgovornosti ljude čine ekonomski produktivnijima. „Moramo stoga priznati da gospodarstvo može biti doista učinkovito i uspješno ukoliko mu je cilj humanizacija čovjeka i svijeta u svezi s čovjekom... A to znači da gospodarstvo mora biti regulirano moralom, koji je mnogo više nego težnjom za neprestanim napretkom, razvojem, određen brigom za život“ (Grmič,1992:378).

5. Zaključak

U radu je istraživao odnos ekonomije i morala, kao i pojam moralne ekonomije. Ekonomija je do otprilike 18. stoljeća smatrana dijelom moralne filozofije. U nekom trenutku, današnja ekonomija se odvojila od moralnih znanosti, te donekle i od samog morala. Iako se mnogi pitaju zašto bi ekonomija i moral uopće morali biti povezani, odgovor se krije u tome da su odluke u ekonomiji često uzrokovane društvenim pojavama i odnosima koji se odvijaju, te određenim normama i vrijednostima društva. Često bez obzira na određenu ekonomsku prednost koja se može ostvariti, pojedinci zbog moralnih normi i vrlina odluče postupiti na drukčiji način. Može se zaključiti da kod određivanja i provođenja ekonomskih pravila i praksi, ljudi su često nesvjesno vođeni moralnim i etičkim kodeksima i vrijednostima.

Mnogi ekonomisti bi puno bolje razumjeli samu ekonomiju kada bi poznavali moral i etiku. Moralna ekonomija je ekonomija bazirana na jednakosti, pravednosti i dobroti, za razliku od tržišne ekonomije čiji je fokus na ostvarenju što većeg dijela brojnih potreba pojedinaca. Moralna ekonomija želi postići da tržište prestane poslovati na sebičan način na koji se zadovoljavaju samo potrebe najmoćnijih i najvećih, a ignoriraju slabiji. U radu je ista prikazana na nekoliko primjera među kojima je i primjer obitelji. Vraćajući se na isti, može se vidjeti kako je cilj moralne ekonomije postići da se ekonomija u globalu ponaša kao jedna velika obitelj u kojoj će se uzimati u obzir svačije potrebe i želje, te će se raditi na ostvarenju potreba svakog člana.

U radu se analizirao i odnos između gospodarskog rasta i morala. Kada standard života u državi počinje rasti, počinju se razvijati i druge sfere života, poput socijalne i političke sfere. Iako postoje i negativni aspekti ekonomskog rasta, poput globalnog zatopljenja, može se zaključiti da gospodarski rast ipak donosi mnogo materijalnih, ali i moralnih prednosti.

Iako postoje izvori koji govore o temama koje su u ovom radu, ipak su odnos ekonomije i etike i moralna ekonomija slabije istraživane teme čije bi daljnje istraživanje donosilo veliku korist. Kao što je objašnjeno u radu, definiranje moralne ekonomije na globalno razumljiv način bi bio dobar početak u daljnjim istraživanjima ove teme.

Literatura

1. Alvey, J.F. (1999.): A short history of economics as a moral science, *Journal of Markets and Morality*, 2(1), 53-73.
2. Bolton S. C., Laaser K. (2013.): Work, employment and society through the lens of moral economy, *Work, employment and society*, 27(3), 508-525.
3. Carrier J. G. (2018.): Moral economy: what's in a name, *Anthropological Theory*, 18(1), 18-35.
4. Friedman B. M. (2006.): The moral consequences of economic growth, *Society* 43, 15-22.
5. Götz N. (2015.): 'Moral economy': its conceptual history and analytical prospects, *Journal of Global Ethics*, 11(2), 147-162.
6. Grmič V. (1992.): Pitanja poslovnog morala u svezi s ekološkim problemima danas, *Socijalna ekologija*, 1(3), 375-380.
7. Keane W. (2019.): How everyday ethics becomes a moral economy, and vice versa, *Economics Discussion Papers*, No. 2019-9, Kiel Institute for the World Economy (IfW), Kiel
8. Stabile D. R., Kozak A. F. (2012.): *Markets, planning and moral economy – business cycles in the progressive era and new deal*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA
9. Mauritz E. D. (2014.): *Moral economy: claims for the common good*, Doktorska disertacija, Michigan State University, Michigan, dostupno na: https://d.lib.msu.edu/islandora/object/etd:3255/datastream/OBJ/download/Moral_economy_claims_for_the_common_good.pdf (pristup: 12.06.2020.)
10. Shionoya Y. (2005.): *Economy and morality – the philosophy of a welfare state*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA
11. Wight J. B. (2015.): Ethics in economics – a critical thinking approach, *Economia*, 6-3, 461-465, <https://facultystaff.richmond.edu/~jwight/Wight.Ch1and2.pdf> (pristup: 12.08.2020.)
12. Chen D. L. (2016.): Markets, morality and economic growth: competition affects utilitarian judgement, TSE Working Paper, <https://pdfs.semanticscholar.org/e04b/15df24a61ff82c503c2278fb9620387739cb.pdf> (pristup: 31.08.2020.)
13. Moral-Benito E. (2010.): Determinants of economic growth: a Bayesian panel data approach, Working Papers 1031, Banco de España, <http://www.cemfi.es/ftp/wp/0719.pdf> (pristup: 31.8.2020.)